

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FEİLİN MƏNA NÖVLƏRİ

Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Yusif Seyidov nitq hissələrini əsas və köməkçi nitq hissələrinə böldüyü halda, Muxtar Hüseynzadə əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələrinə bölür. Buludxan Xəlilov isə əlavə olaraq, "qeyri-müəyyən nitq hissələri" adı altında imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözləri təqdim etmişdir. Nitq hissələrinin bölgüsünə müxtəlif yanaşmalar olsa da, feil bütün bölgülərdə əsas nitq hissələrinin tərkibində öyrənilir.

Feillər hərəkət bildirən sözlər kimi hələ ən qədim dövrlərdən öyrənilmiş və təsrifləndiyinə görə ad bildirən sözlərdən fərqləndirilmişdir. Feil digər nitq hissələri içərisində qrammatik kateqoriyalarının çoxluğuna görə xüsusi yer tutur. Feillə bağlı bəzi məsələlərə dilçilikdə müxtəlif yanaşmalar var. Məsələn, mürəkkəb və ya tərkibi feil məsələsi, feilin növ kateqoriyası, tərz kateqoriyası və s. Azərbaycan dilçiliyində feilin qrammatik məna növlərinə müxtəlif yanaşmalar vardır. Orta məktəb dərslərlərində feilin qrammatik məna növlərinə məlum, məchul, qayıdış, icbar, qarşılıq-birgəlik, şəxssiz növlər aid edilir, şəkilçilər leksik şəkilçi kimi qəbul olunur. Lakin ali məktəblərə aid olan dərslərlərdə bu məsələ ilə bağlı fikirlər biri-birindən fərqlənir. Feilin növ kateqoriyası ilə bağlı problemlə məsələləri Yusif Seyidov "Azərbaycan dilinin qrammatikası" adlı dərs vəsaitində sual olaraq qoyur:

Birinci. Bu kateqoriya, doğrudanmı, qrammatik kateqoriyadır?

İkinci. Qrammatik kateqoriyadırsa, müstəqildir, yoxsa başqa bir qrammatik kateqoriyanın tərkib hissəsidir?

Üçüncü. O bir qrammatik kateqoriya kimi tam formalaşmışdır? Sabit və ardıcıl paradigması vardır?

Dördüncü. Bu kateqoriyanın müəyyənəlmə prinsipi nədir?

Beşinci. Bu kateqoriya üzrə necə qruplaşma aparıla bilər, yəni feilin məna növləri hansılardır? (8, 311)

Yusif Seyidov bu suallar əsasında feilin növ kateqoriyasına öz münasibətini bildirir. Onun fikrincə, feilin növ kateqoriyası qrammatik kateqoriyadır və o, təsir kateqoriyasının bir qolu üzərində qurulsa da, onun müstəqil kateqoriya kimi təqdimi daha məqsədəuyğundur. Müəllif növ kateqoriyasını müstəqil kateqoriya hesab etməyin tərəfdarı olsa da, "yazmaq" feilinin icbar, "yumaq" feilinin isə qarşılıq-birgəlik növdə ola bilmədiyini nümunə gətirərək növ kateqoriyasını hələ tam formalaşmamış kateqoriya hesab etməyin tərəfdarıdır. Bu cəhətdən də feilin növ kateqoriyasını sifətin dərəcə kateqoriyasına bənzədir. Müəllif növ kateqoriyasının subyekt, obyekt, predikat münasibətlərinin təsiri ilə formalaşmasını sintaktik təsir hesab edir və növ kateqoriyasının yaranmasında bu münasibətdən daha çox feilin növ əlaməti qəbul edərək dəyişməsinə daha məqsədəuyğun bilir. Yusif Seyidov feilin məna növlərini ənənəvi bölgü əsasında öyrənməyin tərəfdarıdır. Yəni feilin məna növlərinə aktiv, passiv, qayıdış, icbar, qarşılıq növləri aid edir. O, növlərə şəxssiz növ feillərin artırılmasını qəbul etmir, ayrıca "şəxslilik və şəxssizlik" kateqoriyası ayıraraq həmin feilləri orada öyrənməyin tərəfdarıdır. Qarşılıq feillərlə yanaşı "müştərək" (birgəlik) sözünün işlənməsinin də əleyhinədir. Həmin feillərin də "müştərək və qeyri-müştərək" adları ilə öyrənilməsinə təklif edir.

Muxtar Hüseynzadə feillərdə növ kateqoriyasının subyektin feilə qarşı, subyektin obyektə qarşı və feillə obyekt arasındakı münasibətdən yarandığını qeyd edir. Hərəkətin icrasında subyektin fəal və ya qeyri-fəal iştirakı, yəni obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyektin obyektə və obyektin subyektə əvəz etməsi və sairədən təzahür edir. Bu münasibət və əlaqələrə görə feilin mənasında müəyyən dəyişiklik əmələ gəlir ki, bu da həm xüsusi şəkli əlamətlərin əlavəsi ilə, həm də feildə heç bir şəkli dəyişiklik əmələ gətirmədən meydana çıxır. Yuxarıda göstərilən səbəblər nəticəsində meydana çıxan bu məna müxtəlifliyinə əvvəllər "feilin babları", indi isə "feilin növləri" adı verilir (7, 138). Muxtar Hüseynzadə feilin məna növlərinə məlum (aktiv), məchul (passiv), qayıdış, qarşılıqlı, müştərək, icbar növ feilləri aid edir. Şəxssiz növ feillər haqda isə danışmır.

Qəzənfər Kazımov isə növ kateqoriyasından danışarkən əvvəlcə feilin növlərini formalaşdıran şəkilçiləri (-ıl⁴, -ım⁴, -ış⁴, -dır⁴, -t) sadalayır. Daha sonra feilin növ və təsir kateqoriyasına aid şəkilçilərin həm burada, həm də feildən feil yaranan şəkilçilərin daxilində verilməsindən bəhs edir. Digər qrammatik şəkilçilərdən fərqli olaraq növ şəkilçiləri bütün feilləri əhatə edə bilmədiyi üçün müəllif bu şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçi hesab edir. O həmçinin -l və -t şəkilçilərinin ən qədim dövrdən formalaşdığına aid nümunələr göstərir. O, al, bil, gəl, qal, öl, gül, yol, dəl və s. feillərdə hərəkətin subyektin özü tərəfindən icrası; get, öt, at, bat, bit və s. feillərdə isə hərəkətin şəxsin özündən uzaqlaşdırılması məzmununun olduğunu qeyd edir.

Qəzənfər Kazımov feilin məna növlərini subyektin vəziyyətinə görə iki qrupa ayırır:

- 1) Subyekt məlum və fəal olan feillər;
- 2) Subyekt qeyri-fəal olan feillər.

Müəllif birinci qrup feillərin özlərini də subyektin vəziyyətinə görə bir neçə qrupa ayırır:

- 1) İşin, hərəkətin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirənlər-məlum növ feillər;
- 2) İşin işi görən öz üzərində icra olunduğunu bildirənlər-qayıdış növ feillər;
- 3) İşin qarşılıqlı icrasını bildirənlər-qarşılıq növ feillər;
- 4) İşin məcburi icrasını bildirənlər-icbar növ feillər.

Subyekt qeyri-fəal olan feillərə isə şəxssiz növ feillər aiddir. Belə cümlələrdə subyekt təəvvürü yoxdur. Məs: Kitablara baxıldı. Qəzənfər Kazımovun bölgüsündə məlum, məchul, qayıdış, icbar, qarşılıq, şəxssiz növ feillər iştirak etsə də,

birgəlik növ feillər haqda məlumat yoxdur. Müəllif “Qarşılıq növ feillər” adı ilə yalnız təsirli feillərdən formalaşan feillər haqda məlumat verir. Elmlər Akademiyasına aid olan “Müasir Azərbaycan dili” (II cild) dərsliyində feilin növ kateqoriyası dildə sabitləşmiş müstəqil kateqoriya hesab olunur. Burada növlərin təsirliliyə görə bölünməsi məqbul hesab olunmur. Feillərin növlərə təsirliliyə görə bölünməsi növ kateqoriyasını inkar etmək deməkdir. Digər dərsliklərdən fərqli olaraq burada feillərin bütün növləri əhatə olunur. Yəni məlum, məchul, qayıdış, icbar növ feillərdən əlavə şəxssiz növ və qarşılıq növlə yanaşı birgəlik növ feillərdən də bəhs olunur.

Fikrimcə, feilin mənə növləri üzərində bölgü apararkən burada bütün növləri (məlum, məchul, qayıdış, icbar, qarşılıq-birgəlik və şəxssiz) nəzərə almaq lazımdır.

Məlum növ feillər. Məlum növ feillər digər feillərin yaranması üçün başlanğıc nöqtəsidir. Məlum növ feillərdə subyekt fəal, məlum olur. Belə feillər xüsusi növ şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Növ şəkilçisi qəbul etməmiş istənilən təsirli və ya təsirsiz feil məlum növdə hesab olunur. Bəzən cümlə daxilində subyekt qəsdən buraxıla bilər. Məs: *Tətil günlərində dincəldik.* Bu cümləyə istənilən vaxt subyekt əlavə edə bilərik, çünki cümlənin məzmununa heç bir xələl gəlməz.

Forma etibarilə qarşılıq-birgəlik, icbar növ feillərə bənzərən məlum növ feillər vardır. Məs: *barışmaq, çalışmaq, güləşmək, yandırmaq, söndürmək* və s. Belə feillərin bəziləri kök və şəkilçiyə ayrıla bilmir, bəziləri isə, sadəcə, təsirsiz feillərdən yaranıb təsirli olub, məcburilik anlayışı ifadə etmir deyə məlum növ feillərin tərkibində öyrənilir.

Məchul növ feillər. Məchul növ feillərdə işin kim tərəfindən icra olunduğu məlum olmur. Məlum növ feillərin işləndiyi cümlələrdəki obyekt məchul növ feillər olan cümlələrdə subyekt rolunu oynayır. Məs: *Mən qapını açdım. Qapı açıldı.* Birinci cümlənin obyekt olan “qapı” sözü ikinci cümlənin subyekt rolunda çıxış edir.

Məchul növ feillər təsirli feillərin sonuna $-il^4$ və $-in^4$ şəkilçiləri artırmaqla yaranır. Məs: *Qurbanlar kəsildi. Şən nəğmələr oxundu.*

Adlardan $-la^2$ şəkilçisi ilə yaranan feillər bəziləri təsirli olur. Belə feillərdən də məchul növ feillər yaratmaq mümkündür: *Qapılar bağlandı.*

Qayıdış növ feillər. Qayıdış növ feillərdə hərəkətin subyektin özü tərəfindən icra olunduğu bildirilir. Qayıdış və məchul növ feillərin yaranma yolu eynidir. Yəni hər iki növə aid olan feillər təsirli feillərdən eyni şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Fərq məzmunudur. Yəni məchul növ feillərdə hərəkətin kim tərəfindən icra edildiyi məlum deyil, qayıdış növ feillərdə isə hərəkət subyektin özü tərəfindən icra olunur. Məs: *Şəkil çəkildi. Duman çəkildi.* Birinci cümlədə şəkil kim tərəfindən çəkildiyi məlum deyil, ikinci cümlədə isə duman özü çəkilir.

İcbar növ feillər. Belə feillərin digər növlərə aid olan feillərdən əsas fərqi təsirli feillərdən yaranıb təsirli olaraq qalmasıdır. İcbar növ feillər təsirli feillərin sonuna $-dir^4$, $-t$ şəkilçiləri artırmaqla yaranır. Belə feillərin olduğu cümlələrdə uzlaşmaya əsasən subyekt olsa da, hərəkəti icra edən başqasıdır. Məs: *Mən otaqları təmizlətdim.* Cümlədə mübtəda-ışi görən rolunda “mən” sözü çıxış etsə də, işi icra edən başqasıdır. Həmin subyekt isə *kim?* sualına cavab verərək meydana çıxma bilmir. Ona görə də cümlənin əsas subyekt *mən* olur.

Qarşılıq-birgəlik növ feillər. Həm qarşılıq, həm də birgəlik növ feillər $-ış^4$ şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Fərq bundadır ki, qarşılıq növ feillər təsirli, birgəlik növ feillər isə təsirsiz feillərdən yaranır. Həm də birinci feillərin məzmununda hərəkətin qarşı-qarşıya, ikinci feillərin məzmununda isə hərəkətin birgə icrası var. Məs: *Dostlar qucaqlaşdılar. Quzular mələşdilər.* İlk cümlədəki feil qarşılıq, ikinci cümlədəki isə birgəlik məzmunu ifadə edir.

Birgəlik növ feillərə müxtəlif yanaşmalar var. Bu növə aid olan feillər haqda müəlliflər ya ayrıca məlumat vermir, ya onları qarşılıq növ feillərlə bərabər izah edir, ya da ayrıca “müştərək feillər” adı ilə təqdim edirlər. Fikrimcə, bölgüdə həm qarşılıq, həm də birgəlik növ feillər haqda məlumat verilməlidir.

Şəxssiz növ feillər. Dilçiliyimizdə feilin şəxssiz növünə də müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Müəlliflər feilin mənə növləri içərisində ya şəxssiz növ haqda məlumat vermir, ya bu feillərin ayrıca kateqoriyanın içərisində öyrənilməsinə təklif edir, ya da bir neçə feili əhatə etməsinə baxmayaraq şəxssiz növ feillər haqda da ayrıca bir növ kimi məlumat verirlər. Şəxssiz növ feillər təsirsiz feillərin sonuna $-il^4$, $-in^4$ şəkilçiləri artırmaqla formalaşır. Belə feillərin işləndiyi cümlələrə subyekt artırmaq mümkün deyil. Məs: *Məktuba baxıldı.* Əslində məktuba kiminsə baxdığını düşünə bilsək də, cümləyə *kim?* sualına cavab verən subyekt artırma bilmirik.

Feilin mənə növlərinin bölgüsündə, ümumiyyətlə, bu kateqoriyanın müstəqil olub-olmamasında müxtəlif fikirlər olduğu kimi, feilin növ şəkilçilərinin hansı qrupa aid olması da mübahisəli məsələdir. Orta və bəzi ali məktəb dərsliklərində feilin növ şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçi olaraq qəbul edilir. Lakin biz feilin qrammatik kateqoriyalarından danışarkən növ kateqoriyasından da bəhs edirik. Feilin mənə növ şəkilçilərini sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul edən bəzi müəlliflərin fikrincə, şəkilçi sözün mənasını dəyişdiyi üçün məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik, icbar, şəxssiz növ feillər bir ad-“Feilin qrammatik mənə növləri” adı altında birləşir. Lakin biz sifətdə mənə baxımından rəng, forma, ölçü, xarici görünüş və s. bildirən sifətlər haqda danışdığımız kimi, feildə də iş-hərəkət, nitq, təfəkkür və s. anlayışı bildirən feillər haqda danışırıq. Zaman şəkilçiləri zaman məzmunu, mənsubiyyət şəkilçiləri mənsubluq məzmunu ifadə etdiyi kimi “Feilin mənə növləri” adlandırdığımız kateqoriya da hərəkəti icra edən mənə məlum, məchul olması, hərəkətin məcburi və ya qarşı-qarşıya və s. icra edilməsini ifadə edir. Belə olduğu halda feilin növ şəkilçilərinin sözdüzəldici şəkilçi kimi götürülməsi məqbul deyil. Feilin növ şəkilçilərinin yeni bir söz yaratmadığını söyləyən dilçilər də vardır. Onların fikrincə, bu şəkilçilər sözə qoşularaq subyekt, obyekt, predikat münasibətlərini dəyişir. Tamamilə yeni mənə yaratmadığı və feilin qrammatik kateqoriyalarından birinə aid olduğu üçün feilin növ şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçilər hesab olunur. Bu şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilərin tərkibində

verən müəlliflər də var. Sifətdə dərəcə, feildə növ, məsdər, feili bağlama, feili sifət şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilər içərisində verən müəlliflərin fikrinə görə bu şəkilçilər həm sözün mənasını, həm də formasını dəyişir.

Mənim fikrimcə, növ şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçi kimi qəbul edilməlidir. Çünki *yazmaq, yazışmaq, yazdırmaq* və *yazılmaq* sözləri arasında mənə cəhətdən heç bir fərq yoxdur. Bütün hallarda eyni hərəkət icra olunur. Sadəcə, birində qarşılıqlı, digərində bilinməyən şəxs tərəfindən və ya məcburi şəkildə.

Feilin mənə növləri ilə bağlı olan əsas məsələlərdən biri də budur ki, növ kateqoriyası bütün feilləri əhatə edə bilməyə də, bəzən bir feil növə aid iki şəkilçi qəbul edir. Məsələn, *yazmaq* feili məlum, məchul, qarşılıq, icbar növlərdə olsa da, qayıdış növdə ola bilmir. (*Mən dərnəyə yazıldım*. Bəzən belə feillər qayıdış növdə götürülür. Lakin qayıdış növdə olan feillərdə hərəkət subyektin özü tərəfindən icra olunur. Bu cümlənin məzmununa əsasən subyekti dərnəyə hər hansı bir məchul şəxs yazmışdır, subyekt özü özünü yazmayıb. Ona görə də bu feil məchul növ feil hesab olunur.) Eyni zamanda *yazmaq* feili ardıcıl şəkildə həm icbar, həm də məchul növün şəkilçisini qəbul edə bilər. Məs: *Məktub yazdırıldı*. Feil növə aid iki şəkilçi qəbul etsə də, hər iki məzmunu özündə saxlayır. Yəni bir tərəfdən hərəkət başqa bir şəxsə icra etdirilib, digər tərəfdən isə hərəkəti icra edən məlum deyil. Bəzən feillər icbar növə aid hər iki şəkilçini eyni zamanda qəbul edə bilər. Məs: *oxutdurmaq*.

Feilin mənə növ şəkilçilərini sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul edən bəzi müəlliflərin fikrinə, şəkilçi sözün mənasını dəyişdiyi üçün məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik, icbar, şəxssiz növ feillər bir ad-“Feilin qrammatik mənə növləri” adı altında birləşir. Lakin biz sifətdə mənə baxımından rəng, forma, ölçü, xarici görünüş və s. bildirən sifətlər haqda danışdığımız kimi, feildə də iş-hərəkət, nitq, təfəkkür və s. anlayışı bildirən feillər haqda danışırıq. Zaman şəkilçiləri zaman məzmunu, mənsubiyyət şəkilçiləri mənsubluq məzmunu ifadə etdiyi kimi “Feilin mənə növləri” adlandırdığımız kateqoriya da hərəkəti icra edən məlum, məchul olması, hərəkətin məcburi və ya qarşı-qarşıya və s. icra edilməsini ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Adiloğlu, 2018
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə, Bakı, 2000
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə, Bakı, “Papyrus NP”, 2016
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Nurlan, 2010
5. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Maarif, 1986
6. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, II cild, Bakı: Elm, 1980
7. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
8. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: Bakı Universiteti, 2011

Açar sözlər: feil, aktiv feillər, passiv feillər, qrammatik kateqoriya, şəkilçi, subyekt, obyekt

Keywords: verb, active verbs, passive verbs, grammatical category, suffix, subject, object

Ключевые слова: глагол, активные глаголы, пассивные глаголы, грамматическая категория,

Azərbaycan dilçiliyində feilin mənə növləri

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilçiliyində feilin mənə növlərinə olan yanaşmaları təqdim etmək üçün yazılmışdır. Əvvəlcə feil haqda ümumi məlumat verilmiş, daha sonra feil bəhsində ən mübahisəli məsələlərdən biri olan feilin mənə növlərinə dilçilərin müxtəlif yanaşmaları göstərilmişdir. Məqalədə feilin mənə növlərinin bölgüsü və onların izahı verilmişdir. Feilin məlum, məchul, qayıdış, icbar, qarşılıq-birgəlik, şəxssiz növləri, onların yaranma yolları verildikdən sonra növ şəkilçiləri haqda fikirlər əks olunmuşdur. Feilin növ kateqoriyasının bütün feilləri əhatə edə bilməməsi, bəzən bir feilin iki növ şəkilçisi qəbul etməsi nümunələrlə göstərilmişdir. Məqalədə bu kateqoriyanın müstəqil və ya qeyri-müstəqil kateqoriya olması barədə fikirlər də əks olunmuşdur.

Types of verb meanings in Azerbaijani linguistics

Summary

The article was written to introduce approaches to the types of meaning of verb in Azerbaijani linguistics. First, general information was given about verb, and then various approaches of linguists to the types of meaning of verb, which is one of the most controversial issues in feil. The article provides a division of the types of meaning of verb and their explanation. After giving known, unknown, return, causal, reciprocal, impersonal, impersonal types and ways of their formation, opinions on species suffixes have been reflected. The inability of the species category of the verb to include all verbs, sometimes the perception of two types of suffixes of one verb is shown by examples. The article also reflects the opinion that this category is an independent or non-independent category.

Типы значений глаголов в азербайджанском языкознании

Резюме

Статья написана для того, чтобы представить подходы к языковым типам глаголов в Азербайджанском языкознании. Сначала был дан обзор глагола, а затем были показаны различные подходы лингвистов к значимым типам глагола, что является одним из самых спорных вопросов в истории глагола. В статье дается деление типов значений глаголов и их объяснение. Отражены представления об известных, возвратных, обязательных, взаимно-однозначных, безличных видах глагола, о суффиксах. Вида после указания путей их образования. На примерах показано, что категория вида глагола не может охватывать все глаголы, иногда глагол принимает два типа суффиксов. В статье также отражены мнения о том, что данная категория является самостоятельной или несамостоятельной категорией.

Rəyçi: prof. Z.Şahbazova